

כקורות ורמיזות

הטיפול במוטיבים סיפוריים מתוך "ספר חסידים" ביצירת עגנון *
 ("מעשה בעזריאל משה שומר ספרים"; "יתום ואלמנה")

בכמה מיצירותיו, גילה עגנון תחושה של קירבה לחסידות אשכנז, זרם במחשבה ובמוסר היהודי מהמאה השתים עשרה והשלוש עשרה לספירה שיצר, כחיבור המרכזי במורשתו הספרותית, את "ספר חסידים". ב"הדום וכסא", לדוגמה, המספר הוזה במידה רבה עם עגנון עצמו, מעיר שנשמתו נמשכת לדור של חסידי אשכנז בגלל שלמות אמונתם ותמימותם וצדקתם, למרות שהיא החליטה לא לרדת לעולם בתקופתם "מפני ריחוק זמנם מדורו של משיח". ובעוד שהמספר, לפעמים, מצטער מהחלטה זו, הוא מוסיף ומעיר, "מכל מקום ריקם לא יצאתי מהם, ואילו היה העולם חוזר לאחוריו וכל קהילות הקודש שמסרו נפשם על קדושת השם היו חיים יכולני לטייל ביניהם כאחד מהם... " ("לפנים מן החומה", עמ' 178—179).

ב"קורות בתינו", סיפור על השרשרת המשפחתית של הסופר, העקיבה אחרי השם שמואל המופיע פעמים רבות בכרונולוגיה של המשפחה מובילה לשמואל אבי רבי יהודה החסיד הנחשב כסופר של "ספר חסידים" ("האש והעצים", עמ' מא—מג). הפרק הראשון של "קורות בתינו" מצביע על כך שהאב הפרוטוטיפי של המשפחה, ר' שמואל, מתיחס למשפחה של ר' יהודה החסיד (שם, עמ' כו—כז). גם "הדום וכסא" דן בשמו הפרטי של הסופר ושם אנו קוראים,

אני קראתי לי שמואל ואבא קרא לי שמואל. אני קראתי לי שמואל על שם שמואל הרמתי ואבא קרא לי שמואל על שם זקננו ר' שמואל בעל חדושי הלכות וחדושי אגדות, שנקרא על שם זקננו ר' שמואל אביו של זקננו ר' יהודה החסיד בעל ספר חסידים ("קורות בתינו", עמ' 186—187).

* פרק זה הופיע באנגלית ב־ Hebrew Annual Review, כרך ג (1979), עמ' 175—182, ומופיע כאן בתרגום עברי ברשות המערכת.

היחס של עגנון ל"ספר חסידים" נוגע גם לשימוש במוטיבים סיפוריים מספר זה בכמה מיצירותיו. ננסה כאן לבדוק כמה מוטיבים כאלו. בשנות העשרים למאה זו עגנון שאב מוטיבים מ"ספר חסידים" בשני סיפורים קצרים ובשני המקרים הוא גם קבע צורה חדשה לסוג הסיפורי בדרכים הדורשות בדיקה.

אחד הסיפורים המוכרים ביותר מתוך "ספר חסידים" מוסר על רועה

בהמות,

כמעשה באדם אחד שהיה רועה בהמות ולא היה יודע להתפלל. וכל יום היה אומר רבונו של עולם. גלוי וידוע לפניך שאילו היה לך בהמות ונותנם לי לשומרם. לכל אני שומר בשכר ולך הייתי שומר בחנם כי אני אוהב אותך. וישראלי היה.

פעם אחת היה הולך תלמיד חכם אחד לדרכו ומצא את הרועה שכך היה מתפלל. אמ' לו שוטה אל תתפלל כך. אמ' הרועה אליו היאך אתפלל. מיד לימד לו התלמיד חכם סדר ברכות וקרית שמע ותפילה. על מנת שלא יאמר עוד מה שהיה רגיל לומר לאחר שהלך אותו תלמיד חכם שכח כל מה שלימד לו ולא התפלל. וגם מה שהיה רגיל לומר היה ירא לומר מפני שאותו צדיק מנע ממנו. ראה אותו תלמיד חכם בחלום הלילה שהיו אומרים לו. אם לא תאמר לו שיאמר מה שהיה רגיל לומר קודם שבאתה אליו. ואם לא תלך תדע הרעה אשר תמצא אותך כי גזלת לי אחד מן העולם הבא. מיד הלך ואמר לו מה אתה מתפלל אמ' לו לא כלום כי שכחתי מה שלמדתי. וגם צויתני שלא לומר אם היו לו בהמות. אמ' החכם כך וכך בא אלי בחלום. אמור מה שהיית רגיל לומר... ("ספר חסידים", גוסס פרמא 5—6).

בהמשך מצטטת היחידה את האימרה התלמודית מסנהדרין קו ע"ב, "רחמנא ליבא בעי".

סיפור רועה הבהמות מדגים את הסיפור הפארדכסלי המדגיש את הפער בין ראיית אדם או מעשי אדם בעיני העולם ובין ההערכה האמיתית של

האדם או של המעשה כפי שהם נראים בעיני האלהים. בסיפור המקראי של בחירת שאול אנו קוראים הגדרה ברורה של השקפת הסיפור הפארדכסלי, "כי האדם יראה לעיניים וה' יראה ללבב" (שמואל א', טז, ז).

לפעמים, בסיפורים כאלה, דווקא היהודי הפשוט והלא מלומד שחסרות לו ידיעות בדרכי עבודת האלהים המקובלות בהלכה מוצא חן בעיני האלהים. סיפורים מסוג זה לפעמים מחשיבים את ערך הכוונה כערך עליון כשהכוונה היא יקרה בעיני האלהים גם כשהיא מתיחסת לדרכי תפילה שיהודים מלומדים גם מותחים עליהן בקורת חריפה וגם לועגים להן. סוג סיפורי זה מעלה כגיבורו את דמות התם¹.

בשנת 1923 ראה אור סיפור קצר של עגנון, "מעשה בעזריאל משה שומר ספרים", סיפור המתאר סבל שלא ידע אפילו את פירוש המלים של התפילות שהוא התפלל בבית הכנסת. ואחרי תפילת שחרית בבית המדרש הוא היה אומר,

רבנו של עולם אני איני מבין מה שהתפללתי, אבל אתה שהכל גלוי וידוע לפניך מסתמא אתה יודע כל מה שכתוב בסידור, יהיה רצון מלפניך שתקבל ברחמים וברצון את תפילתי ("אלו ואלו", עמ' שפט).

והוא היה מוסיף מלים המעלות על הדעת את דברי רועה הבהמות בסיפור מ"ספר חסידים", "אבל נשבע אני בזקני אילו היה הקדוש ברוך הוא נותן עלי חבילה לטעון הייתי נושא לו בחנם" (שם).

נוסף לדמיון של התפילה וההבטחה, אנו רואים קשר נוסף עם הסיפור מ"ספר חסידים". בעוד שהתם מתפרנס כסבל, בסוף הוא נעשה ל"שומר ספרים" במרתף מקדשי השם בגן עדן (שם, עמ' שצד), שם הסיפור מתיחס, כמובן, לתפקיד ההוא. המלה "שומר" מזכירה את הרועה ב"ספר חסידים" שהציע את עצמו להיות שומר לבהמות של הקב"ה.

הקורא שם לב לקשר נוסף עם "ספר חסידים" בזקן של עזריאל משה, דבר המתהדר בחלק האחרון של הסיפור כשהפורעים ראו את הזקן של עזריאל משה וזמנית נבהלו מלהתקיף את בית המדרש. מאוחר יותר, הפורעים תולים את עזריאל משה בזקנו (שם, עמ' שצג). הזקן כשלעצמו מעלה אסוציאציה — שהסיפור גם מזכיר במפורש (שם, עמ' שפט) — עם רבי יעקב בר רבי יקיר שניקה את הרצפה לפני ארון הקודש בזקנו כפי

שעשה כך גם עזריאל משה לפי הסיפור. המקור למסורת זו על רבי יעקב בר רב יקיר נמצא ב"ספר חסידים" (נוסחא בולוגנה 128). הסיפור של עגנון מציג את הדמות של עזריאל משה במלים, "סבל היה וממשפחת סבלים היה והיה מופלג בכח ובעבודה..." ("אלו ואלו", עמ' שפח). המלים, "מופלג בכח ובעבודה" מעלות אסוציאציות עם ביטוי דומה השכיח בסיפורים יראיים, "מופלג בתורה ובעבודה", בדרך לרמוז שבפתיחת הסיפור היו חסרות לעזריאל משה גם תורה וגם דרכי עבודת האלהים; הוא זכה אך ורק לכח הגופני.

בהתאם לגורמות של סוג הסיפור המעלה את היהודי הפשוט והלא מלומד, הכוונה מהווה ערך מרכזי. אינטנסביות הכוונה של הדמות העציבה את אופיה ואת מגמת חייה. אבל הכוונה מהווה רק ראשית מסעו הרוחני של עזריאל משה. בקונטקסט של הסיפור, הכוונה בעצמה אינה מספקת אלא משמשת כאמצעי וכמפתח להשיג מטרה מעבר לעצמה. לעומת הסיפור מ"ספר חסידים", ההצעה ההיפותטית של הדמות לאלהים באה על הגשמתה. קודם, עזריאל משה מזדמן לסחוב ספרי קודש לביתו החדש של למדן, ובזה הוא מקיים את הצעתו לטעון חבילה השייכת, כביכול, לקדוש ברוך הוא עצמו. יותר מאוחר בסיפור, בשעת הפוגרום, עזריאל משה רץ לבית המדרש כדי להכניס את ספרי הקודש לתוך שקים ולהסתירם מידי המתקיפים. בזה, טוב, הוא מקיים את הבטחתו לטעון, ללא שכר, חבילה הניתנת לו מידי הקדוש ברוך הוא.

הסיפור ב"ספר חסידים" מעלה בשלב מסוים התנגשות ערכית בין דרך התפילה של הרועה לבין הידע של היהודי המלומד המנסה ללמד את הרועה את דרך התפילה הנכונה. אנו לא מוצאים התנגשות ערכית כזאת בסיפורו של עגנון בו דגם הסיפור הפארדכסלי מתמוג עם דגם אחר שצטטה שהמחבר הביא מ"שני לוחות הברית" לר"י הורוביץ מגדירה אותו:

... אף מי שהוא עם הארץ גמור וגוי והוא קורא אלו השמות (היינו שמות החכמים ושמות ספריהם) ונפשו חשקה בהם ובוכה שאינו מבינם, אז הוא מרוצה להשם יתברך ויזכה לזה לעתיד לבוא. (שם עמ' שצב, הדגשות שלי).

עזריאל משה עובר גלגול מוחלט. בראשית הסיפור הקורא רואה אותו

כיהודי פשוט לא מלומד והוא עצמו מדמה את עצמו לחמור לעול ולסוס למשא (שם, עמ' שפט). אבל געגועיו החזקים לתורה ואהבתו לספרים הופכים אותו ל"בעל צורה" (שם, עמ' שצב). הוא נעשה מומחה מקומי בכל מיני ענינים מעשיים הקשורים עם הלוח העברי והוא רוכש את דרכי ההתנהגות האישית של הלמדנים. "הזכירו שם ספר חזר על שם הספר כתינוק ששומע ברכה מפי הרב וקורא אחריו" (שם, עמ' שצא). דימוי התינוק רומז לכך שהדמות שהכרנו בראשית הסיפור, יהודי גם הממהר לבית המרוח לשתות יין אחרי תפילת שחרית, נולדה מחדש, כביכול, ורכשה לה אופי אחר. בהשפעת מחשבותיו הוא היה ל"איש אחר". (שם, עמ' שצב). האויב מגיע עד לבית המדרש ובורח לנפשו, נבהל ממראה עזריאל משה וזקנו, ואנו קוראים את ההערה, "כמו שנאמר וראו כל עמי הארץ וגו' ויראו ממך" (שם, עמ' שצג). בקונטסט של הפסוק בספר דברים כ"ח, י הביטוי עמי הארץ אומר תושבי הארץ, אבל אותו הביטוי רכש, כמובן, משמעות אחרת של אנשים שאינם מלומדים כלל. אולי השימוש בפסוק זה בקונטסט של הסיפור מציע שעכשיו עזריאל משה אינו נמנה בין עמי הארץ כמובן זה. הגלגול שהוא עבר בא על שלימותו.

באותו זמן שהסיפור בונה על דגם הסיפור הפארדכסלי המשבח את הכוונה של היהודי הפשוט, הוא גם מעלה ערכים אינטלקטואליים דרך אהבת עולם הלמדנות מצד דמות הגיבור. עגנון הצליח בסיפור זה להפוך את דגם הסיפור הפארדכסלי לסיפור המדגיש, באותה היצירה, שני ערכים, שלכאורה, נוגדים זה את זה.

נעבור לסוג סיפורי אחר הנמצא ב"ספר חסידים". הקטע הבא נמצא בשתי המהדורות המודפסות של הספר:

א' נרדם בלילה בבהכ"נ וסגרו השמש בחצי הלילה נעור וראה הנשמות מעוטפים בטליתות ושני בני אדם שעדיין עומדים בחיים בתוכם אותן לא היו ימים מועטים ומתו. ("ספר חסידים" נוסח פרמא 271; נוסח בולוגנה 711).

י. לוינסקי, שדן במוטיב תפילת המתים בלילה בפולקלור היהודי, רואה בסיפור זה מ"ספר חסידים" את הפעם הראשונה שהמוטיב מופיע במפורש בספרות היהודית². הסיפור "יתום ואלמנה" מאת עגנון משקף את מכלול

היסודות המרכיבים את הסיפור מ"ספר חסידים". ב"יתום ואלמנה" ילד חולגי הולך לבית הכנסת לומר קדיש ביום השנה לפטירת אביו. כשהוא שוב חוזר שמה לקבלת שבת בערב המחרת לשמוע חזן ומקהלה, נשאר היתום בבית הכנסת אחרי שהשמש נעל את הדלת, ואבי הילד, הנמנה בין המתים המתאספים שם להתפלל, מוסר לו טלית. כשהאם, שחפשה את בנה שלא חזר הביתה אחרי התפילה, הסתכלה דרך חור המנעול של בית הכנסת וראתה את בנה בין המתים, היא הבינה שלקחו אותו מבין החיים. מה שפתח כסיפור ריאליסטי מסתיים כסיפור מאקברי על-טבעי.

אם עגנון בנה את "יתום ואלמנה" על המוטיב הסיפורי מ"ספר חסידים", הוא הוסיף גוונים שאינם קיימים במקור. בסיפורו של עגנון המוות משמש כהערה המאירה את החיים. המספר המובלע שואל לגבי האב הנפטר. "...למה אינו ממליץ טוב עליהם? כלום אינו רואה כמה היא (האלמנה) מתלבטת עם יתומו שלו?" ("אלו ואלו", עמ' קסו) והלאה, האלמנה אומרת על בנה, "...ילך לבית הכנסת ויאמר קדיש, שמא יראה אביו ויעורר עליו רחמים" (שם, עמ' קסט). באירוניה, האב הנפטר כן רואה את קשיי היתום והאלמנה להחזיק מעמד בחיים, והוא עונה על צערם בזה שהוא קורא לבנו להצטרף לעולם המתים.

לקראת סיום הסיפור, ההרגשות של האלמנה על נושא המוות עוברות שינוי פתאומי. קודם, כשהאם רואה את בנה בבית הכנסת הנעול שם הוא מתפלל יחד עם המתים, באופן אינטואיטיבי היא רואה במוות דבר של אימה. אז חל מפנה ומורגש במוות גם צד חיובי, ו"נתמלא לבה של אותה אשה שמחה" (שם), וסיום הסיפור מזהה את המוות עם הגאולה. המחבר לקח את המלים האחרונות של הסיפור מהפיוט "לכה דודי": "קרבה אל נפשי גאולה" (שם). באופן פארדוקסאלי, המוות גואל את האדם ממנת חלקו הבלתי נסבלת בחיים.

בסדר התפילה, הפיוט "לכה דודי" מסמן את בוא השבת ומדובר בו על התעוררות וגאולה. הרבה קטעים מ"לכה דודי" מופיעים בסיפור כשהחזן והמקהלה, ואחר כך גם המתים יחד עם היתום, שרים את הפיוט. אבל הסיפור מוסר לפיוט משמעות מאקברית כשביטוי להתעוררות ולגאולה מתיחסים לא ליום השבת ולא ליום שכולו שבת אלא למוות.

הקורא שומע בסיפור הדים גם של שיר השירים. במלים, "עברה בכל הרחובות ולא מצאתהו" (שם), אנו שומעים הד לפסוק, "אקומה נא ואסובבה

בעיר בשוקים וברחבות אבקשה את שאהבה נפשי בקשתיו ולא מצאתיו" (שיה"ש ג, ב). ובסוף, האם קוראת לבנה ואומרת, "השמיעני את קולך" (אלו ואלו, עמ' קסט), משפט המזכיר את הפסוק, "היושבת בגנים, חברים מקשיבים לקולך, השמיעני" (שיה"ש ח, יג). הסיפור פותח בעונה של קור וגשם, עונה של מחלה ליעקב היתום שבה אינו יכול לצאת את הבית. סימני הבראה מלווים את בוא האביב והילד יכול גם לצאת החוצה. במלים, "הקור חלף הלך לו" ("אלו ואלו", עמ' קסו) אנו שומעים הד צלול לפסוק "הגשם חלף הלך לו" (שיה"ש ב, יא), מלים שנתפרשו במדרש שיר השירים רבה כרמז למאורות הגאולה שתבוא אחרי הסערות של ההיסטוריה.

האסוציאציות האלה מעלות ציפיות לגאולה בחייהם של האלמנה והיתום, ציפיות לשיפור במנת חלקם בחיים. אבל בסוף מתברר שרק המוות מהווה השתחררות אמיתית המקבילה לעונת האביב של השנה. שוב, הסיפור מפרש מקור ליטורגי הקשור עם השבת בדרך לזהות את המוות כשיא הגאולה וההתעוררות³. הסופר הליביש את הסיפור המאקברי בנימה נאטוראליסטית: החיים הם כה אכזריים שרק המוות מסוגל לשחרר את האדם מהם.

יסודות מאקבריים מאד משכו את עגנון הצעיר, ואפשר לראות משיכה זו גם כדוגמה של גטיה הרבה יותר רחבה של הספרות הרומנטית והניו-רומנטית לפנות לכתבים, לסיפורי-עם ולבאלדות מימי הביניים למצוא בהם יסודות מאקבריים ועל טבעיים. מאריו פראו⁴ דן בהתענינותה של הספרות הרומנטית בנושא המוות ובמציאות המאקברית בספורי עם של כל עמי אירופה. אותן התכונות משכו גם את עגנון הצעיר ויסודות מאקבריים התרבו ביצירתו מהתקופה ההיא. עגנון חיפש תכונות כאלה באוצר האגדה והפולקלור היהודי, דבר המסביר במיוחד את משיכת הסופר ל"ספר חסידים", ספר מימי הביניים שגם הוא מרבה ביסודות מאקבריים.

אנו מוצאים אותו המוטיב של המתים הבאים בלילה להתפלל בבית הכנסת גם ביצירות עגנון מתקופה יותר מאוחרת. ברומאן "אורח נוטה ללון" שראה אור ב-1938—39, דמות המספר, יהודי מארץ ישראל, מתארת את ביקורה הנמשך בעיר מולדתה ואת התדרדרותם העמוקה של חיי הקהילה היהודית שם. בהקשר זה המספר מתאר את בית המדרש הישן בשבוס:

דמומה עמדה הבימה ושולחן הקריאה שעליה. כנגדם עמדה לה התיבה ועליה סידור תפילה. זה כמה חדשים

לא נפתח הסידור ולא עלתה ממנו תפילה ולא נפתחו דלתות היכל ולא הוציאו ספר תורה לקרות בו, חוץ מן המתים שבאים לבית המדרש בלילה ("אורח נטה ללון", עמ' 411).

מוטיב מאקברי נוסף מ"ספר חסידים" מופיע באותה היצירה, "מובא בספר חסידים, נשמות יש להן ספרים, כשם שלמדו בחייהם כך לומדים אחר מיתתם" (שם, עמ' 27). הציטטה ברומאן מתיחסת ליחידה הסיפורית הבאה מ"ספר חסידים": "נשמות יש להם ספרים ערוכים על השולחן כמו שרגילין בחייהם ללמוד כן במותן לומדין. מעשה שעברו גויים דרך בית הקברות בליל שבת וראו יהודי אחד וספרו על שולחנו וקורא בו" ("ספר חסידים", נוסח פרמא, 1546). בקונטכסט המידי ברומאן, המוטיב מתיחס להעלמות הספרים מבית המדרש הישן בעיר: "ארונות שהיו מלאים ספרים נתעלמו, ולא נשתייר מהם אלא כששה שבעה דפים" ("אורח נטה ללון", עמ' 14). לאחר מכן, זקן מביא את המספר למקום שבו אפשר למצוא ספרים, ובכניסתם לעולם המתים הזקן מוסר לו אחד הספרים שנעלם מבית המדרש הישן. כשהמספר דורש הסבר, הזקן מעיר, "אני לא הוצאתיו, מעצמו נתגלגל ובא אצלי. משבטל תלמוד תורה מבית המדרש ספריו מתגלגלים ובאים אצלנו" (שם, עמ' 93).

כך עגנון שאב ממסורות שלפיהן עולם המתים נראה כדומה בהרבה לעולם החיים, חלק של השקפת העולם המשתקפת ב"ספר חסידים". אבל הרושם הנוצר על ידי השימוש במוטיבים אלו בקונטכסט הסיפורי של הרומאן מאד מתרחק מרוח המקורות. ב"אורח נטה ללון", אין דמיון בין החיים לבין המתים. בעיר שבוש, אך ורק המתים באים להתפלל בבית המדרש. כמו כן, רק המתים לומדים שם ואין מקום של ממש לבית המדרש הישן בעולם של החיים. הסופר הסיר ממוטיבים אלו את העוקץ המאקברי והם חזקו את ההרגשה של קהילה גוססת. אבל יחד עם כך, הרי המוטיבים המאקבריים מ"ספר החסידים" המשיכו למסור לתאור התדרדרות העולם היהודי בגאליציה תחושת אימה ברורה.